

Kállay G. Katalin

UTÓSZÓ

DOI: 10.25116/kozelitesek 2020.1-2.8

„Érkezzen meg épségben Hozzátok:

A göttingeni barátoknak – egy német könyv.”

Ezzel a mondattal – a könyv mottójával – zárul a szerző utószava, az Epilógus. Az olvasó utószava pedig arra a kérdésre keresi a választ, hogy a *magyar* szöveg megérkezhet-e „épségben”, és hogy lehetünk-e olyan feltételezeten értő olvasói, mint az általunk nem ismert „göttingeni barátok”. Ruth Klüger esetében nincs könnyű dolgunk, elsősorban azért, mert a szerző minden kapott és elképzelt olvasói visszhanggal szemben rendkívül kritikus. A *Bajorország* című fejezet 3. részében például ezt írja:

„Az életemről beszéltek, de elbeszéltek fölöttem, úgy tesztek, mintha érdekelnék benneteket, de csak a saját érzéseitekkel foglalkoztok.”

Majd hozzáteszi:

„Kedves olvasónő, az ilyen könyveket, mint ez is, a recenziókban gyakran »megrázónak« nevezik. Ez a kifejezés felkínálja, behízselgi magát. A recenzens, aki így fogalmaz a visszaemlékezéseim kapcsán, nem jutott el eddig a pontig az olvasásban.”

Ruth Klügerrel talán éppen akkor lehet tartalmas beszélgetésbe kezdeni, ha itt-ott ellentmondunk neki: igenis eljutottam eddig a pontig az olvasásban, mégis „megrázónak” tartom a szöveget. Nem azért, mert a kifejezést behízselgőnek gondolom, hanem azért, mert meglep a nyers elbeszélő hang, mintha a nyugtalan szerző nem engedné, hogy olvasója bármilyen szempontból is megértést, megnyugvást találjon. Az őszinteségében kíméletlen könyv nem kellemes olvasmány. De hogyan is várhatnánk „kellemes élményt” egy holokausz memoártól? Talán inkább azt szeretnénk, ha az elfogadhatatlan és engesztelhetetlen tényekkel, a kirekesztéssel, a sebzettséggel és a halálközelséggel való szembenézés kialakítana egyfajta többes szám első személyt, amibe mi, olvasók is beletartozhatnánk. Elképzelésünk szerint akkor érkezne meg hozzánk *épségben* a könyv, ha az olvasás és együttérzés révén valamiképpen *tanúknak* érezhetnénk magunkat – nem a görög szó alapján, a „mártír” értelmében, hanem úgy, mint akik az olvasottakból a saját életükre nézve is *tanultak* valamit.

Ezt az elképzelt többes szám első személyt Ruth Klüger szövege, ha nem is utasítja végleg el, mindenesetre sokféle módon nehezíti. Ahhoz, hogy a „mi” fogalmába beletartozzon Ruth Klüger és a mindenkori olvasó, utóbbinak éppen „mindenkoriságát” kell levetnie, meg kell szabadulnia az általánosítás kényszerétől, és nem illesztheti semmilyen „készen kapott” vagy elképzelt keretbe azt, amit olvas. A mű különlegessége, hogy iszonyodik mindenfajta sztereotípiától, minden tanulságos közhelyé formálható kifejezéstől, minden elvárástól. Hiszen a sztereotípiák, a közhelyek és az elvárások (az emberektől és a szövegektől egyaránt) talán éppen az élet lehetőségét veszik el, azt, amit a címben rejlő felszólítás alapján (az embereknek éppúgy, mint a szövegeknek) tenniük kell: *élni, tovább.*

Az egyik ilyen közhelyes elképzelés szerint a vészhelyzetben lévő emberek összefognak – és ha nem is tudnak helyzetükön változtatni, legalább közelebb kerülnek egymáshoz. Ruth Klüger viszont így érvel:

„Bizonyára látszik már, hogy ezek a feljegyzések nem a náciokról szólnak, akikről nem is tudok sokat mondani, hanem azokról a nehéz, neurotikus emberekről, akiket maguk alá gyűrtek, családokról, amelyek éppoly kevésbé éltek ideális életet, mint keresztény szomszédaik. Ha arról mesélek másoknak, hogy anyám féltékeny volt apámra, amíg az Franciaországban élt, hogy végigveszekedtek az utolsó együtt töltött évüket, hogy anyám és a nővére szó szerint úgy hajbakaptak a szemem láttára, hogy nagynéném ugrott közéjük könyörögve, és hogy anyámnak szemrebbenés nélkül a legváltozatosabb kis gonoszságokat és kegyetlenségeket tudom a szemére hányni, rá is bizonyítva őket, akkor az emberek meglepődnek és azt mondják, hogy ilyen körülmények között, mint a hitleri idők, az üldözötteknek össze kellett volna fogniuk. Különösen a fiatalabbaknak (az öregek szerint). Ez érzélgős butaság, és abból a szerencsétlen elképzelésből táplálkozik, hogy a szenvedés megtisztítja az embert. Csöndes magányában és önmaga számára mindenki pontosan tudja, hogy is megy ez: a megpróbáltatások közepette megkopik a mások iránti kényes megértés, és a családi kötelékek fellazulnak. Földrengés közben több családi porcelán törik, mint máskor.”

Vagyis a szerző nem hajlandó helyzetének egyetlen vonását sem idealizálni – és az olvasottakfényében még vonakodva is igazat kell neki adnunk. Ugyanígy nem hajlandó a háború után, Amerikában hátat fordítani a múltnak, kitörölni az élettörténetbe be nem illeszthető élményt. A következő bekezdésben megfogalmazott felháborodás párhuzamba állítható Kertész Imre *Sorstalanság* c. regényében Köves Gyuri (első hallásra szintén meghökkentő) gondolkodásmódjával:

„A hátsó ülésen, a sötétben azt mondta távoli nagynéném: »Töröld ki az emlékezetedből, ami Németországban történt, és kezdj előről mindent. Mindent el kell felejtened, ami Európában történt. Töröld le, ahogy a krétát a tábláról.« És hogy gyenge angoltudásommal is megértsem, mutatta

a letörlés mozdulatát. Arra gondoltam, hogy el szeretné venni tőlem az egyetlen dolgot, amim még van, az életemet, amit addig átéltem. Azt mégsem lehet úgy félredobni, mintha egy másik is volna a szekrényben. Nyilván ő sem akarja kitörölni a gyerekkorát, és nekem olyan van, amilyen, nem tudok újat kitalálni helyette. Miért írják elő nekem, hogy hogyan kell bánnom vele? Idegen szavakat keresgélve védekeztem a felszólítás ellen, hogy áruljam el az embereimet, a halottaimat. A nyelv makrancoskodott, de a feltorlódozó érzelmek mégiscsak jó nyelvtanárok.”

Ebben az elutasításban talán még jobban érezhető az életerő, az őszinteség. Alan Mintz „Two Models of Holocaust Representation” [A holokauszt reprezentációjának kétféle modellje] című tanulmányát⁸² juttatja eszembe az idézet (amin keresztül a buchenwald iránti honvágy motívumát is meg lehet érteni Kertész szövegében). Alan Mintz szerint a kétféle megközelítési mód között az a különbség, hogy míg az első, a kivételességen alapuló „exceptionalist” modell „a holokauszt-témájú alkotásokat önmagukban, a történelmi eseményhez való viszonyukban szemléli, így keletkezésük kulturális, nyelvi, kontextuális vonatkozásait háttérbe szorítja”, a második, a konstruktivista szemléletmód „azokra a kulturális látószövegre helyezi a hangsúlyt, melyeken keresztül a holokauszt érzékelve és érzékeltetve van”.⁸³ Míg az első megközelítés szükségképpen egyetemes, az egész emberiségre vonatkozó kérdéseket vizsgál, a második az egyedi, az esetleges élettörténet kontextusán keresztül is bemutathatja a történeteket. Így, a konstruktivista szemléletmód segítségével érthető, hogyan érezhet valaki Buchenwald iránt honvágyat, aki történetesen éppen ott élt meg számára valami nagyon fontosat, illetve nem lehet valakitől elvenni a gyermekkorára való emlékezés jogát csak azért, mert éppen koncentrációs táborokban töltötte a tizenegyedik, tizenkettedik és tizenharmadik életévét.

A Károli Gáspár Református Egyetemen évek óta tanítom „A holokauszt irodalmi visszhangjai” c. tárgyat, és minden kurzuson olvasunk néhány részletet Ruth Klüger visszaemlékezéséből (amit *Still Alive* címmel írt meg angolul). Tanítványaimat a következő bekezdés szokta leginkább megdöbbeníteni (különösen azért, mert az anya és lánya közötti feszült viszony még a legkiszolgáltatottabb helyzetben, Auschwitzban is megmarad):

„Ugyanazon az estén, amikor az egyik barakkban végre egy szalmazsákon feküdtünk, öten az emeletes ágy középső szintjén, anyám elmagyarázta nekem, hogy az elektromos szögesdrót odakint halálos, és fölvetette, hogy fussunk bele együtt. Nem hittem a fülemnek. Ha szeretni az életet és kapaszkodni belé ugyanaz, akkor sose szerettem annyira élni, mint 1944 nyarán, Birkenauban, a B2B lágerben.

⁸² Kisantal Tamás: „...egy tömegmészárlásról mi értelmes dolgot lehetne elmondani?” Az ábrázolásmód mint történelemkoncepció a holokauszt-irodalomban, University of Jyväskylä, Jyväskylä, 2006. 44. o.

⁸³ A filozemitizmus szó szerint „semitabarátságot” jelent és arra az álláspontra utal, amely szemben áll az antiszemita politikai-társadalmi célokkal. A filozemiták nem előjogokat kívánnak a zsidóságnak, hanem a zsidók emberi jogai mellett és az irányukba megnyilvánuló előítéletek ellen állnak ki nyilvánosan (vö. Ujvári mek.niif.hu).

Tizenkét éves voltam; hogy egy elektromos szögesdróton rángatózva végezzem, ráadásul a saját anyám javaslatára, most azonnal, az meghaladta a felfogóképességemet. Abba a meggyőződésbe menekültem, hogy nem gondolta komolyan. Zokon vettem, hogy azzal szórakozik, hogy megijesszen. Mindig is szerette elrontani mások játékát. Anyám olyan higgadtan vette tudomásul az ellenkezésemet, mintha csak arról lett volna szó, hogy kis sétára buzdított békeidőben. »Na jó, akkor hagyjuk.« És sosem tért vissza erre az ötletére.»

Elie Wiesel *Éjszaka* című művében a tizennégy éves kisfiú veti fel apjának a hasonló öngyilkosság ötletét, és azért marad az auschwitzi sorban, mert az apa válasz helyett csak csendesen sírni kezd. Ott a szülő és gyerek közötti kapcsolatot intimebbé, elmélyültebbé teszi az együtt átélt szenvedés. Bár Elie Wiesel is fellázad a képtelen és szürreális helyzet ellen, a kegyetlen éjszaka során addigi erős hite alapjaiban megrendül, Ruth Klüger lázadása kiszámíthatatlanabb, ezért durvább. Az a meglátás, hogy „sose szerettem annyira élni”, egyenesen frivolnak tűnhet ebben a szöveggörnyezetben. Pedig újból rá kell jönnünk, hogy igaza van: természetes módon kapaszkodik az életébe most, hogy úgy érzi, bármelyik pillanatban elvehetik tőle. Tulajdonképpen anyjához is ugyanígy ragaszkodik, bántó és őszinte kritikával és dacos szeretettel. Nem bírja elviselni a felnőttek képmutatását és látszólag jó szándékú hazugságait, nem tűri, hogy bárki kisajátítsa őt, de a leginkább sebet ejtő megjegyzések mögül is ki lehet hallani a sebzettség alapélményét, a kisgyerek szorongását attól, hogy csalódní fog, hogy félreértik, hogy elhagyják. Ez ellen lázad, ezért bánt. Az ambivalens kapcsolat ebben a későbbi bekezdésben is tetten érhető:

„Anyám következetesen fiatalabbnak tüntetett fel, ma is így tesz, méghozzá hat évvel fiatalabbnak, épp annyival, ameddig a háború tartott, szeretné, ha azalatt nem öregedett volna. Az emlékei nem fedik egymást az enyémekekkel. Számára passzív gyerek voltam, talán szerencsétlen gyerek, aki félig öntudatlanul és tudatlanul viselte el a náciéveket. Kellék, legfeljebb mellékszereplő az ő drámájában. Az ő tulajdona, birtoka. Visszatérő álma, amit anyai szeretete bizonyítékaként szokott mesélni: kórházi szoba, én vízszintesen az ágyban, ő függőlegesen mellettem, szánakozva. Amilyen kéjelegve meséli. Lefojtja az energiákat, savat önt a sebekre. Amikor azt mondta, »te vagy a mindenem«, nem arra gondolt-e, hogy nem szabad felnőnem, kinőnem belőle? De valóban nem maradt sokkal több neki, mint én.»

Anyjával az elemi és szoros összetartozás dacára sem tudta igazán megélni a többes szám első személyt. Az első valódi „mi” az Amerikában talált barátnőire vonatkozik, akikkel sem „versenyezni” nem kell, sem az elvárásaiknak „megfelelni” – akiktől a megértést és az elfogadást képmutatás nélkül lehet megtanulni. Megdöbrenti Anneliese helyzete, aki hosszas betegségéből teljesen soha nem tudott felépülni, bottal jár, és a múltja sok szempontból hasonlóan igazságtalan: évekig fekvésre volt kárhozthatva.

„Évekig nem kelni fel, aztán felkelni, aztán még egyszer hosszasan ágyban feküdni. Egy természetellenes helyzet természetessé válik, mondja Anneliese, ha ott, ahol éppen vagyunk, az a »normális«. Tulajdonképpen ezt én is tudom a légerekből, de a mozdulatlanság akkor is frusztrálóan érthetetlen volt számomra, topogtam körülötte, őszintén megpróbáltam, aztán talán mégse olyan őszintén, mert megerőltető volt, és csak kicsit tudtam beleélni magam, nem nagyon. Hasonlóan reagáltam, mint ahogy mások a légerekre szoktak, amit sokszor felrovok nekik. És fáradtságosan megtanultam azt, amit a barátságban meg lehet, levenni a terheket a saját vállamról, és a használatuk révén eszközzé változtatni őket, amivel fogni lehet és felfogni, ahelyett, hogy az ember csak fel-alá szaladgálna a saját szögesdrótjai között.”

Talán ez a felismerés, a barátság élménye is hozzájárult ahhoz, hogy később feminista lett, a jó értelemben vett, feltétel nélküli szeretetet és bizalmat csak barátnői között élte meg igazán, csak ebben a közegben tudta félretenni a gyanakvást.

Már ami az embereket illeti. Mert gyerekkorától kezdve érzett és értett egy másik fajta tökéletes bizalmat: az irodalomét. Talán a versekkel tudta a legteljesebben megteremteni a többes szám első személyt – akár a sajátjai voltak, akár másoké – egész életében a szövegekkel együtt élt. Kiskorában azért is rendre utasították, ha az utcán hangosan szavalt, pedig egyedül eközben tudott valamennyire megszabadulni a félelmeitől. Ha versbe szedett szöveget hallott, azonnal megtanulta kívülről. Amit az ember kívülről tud, azt belülről érzi: a memoriternek hatalmas ereje van. Még a legképtelenebb élethelyzetekben is hihetetlen energiát tudnak adni ezek a szövegek, egyszerre lehetnek nevetségesek és bölcsék, ismételtetésük egyszerre lehet háborzongató és szívmengető. Primo Levi *Ember ez?* című művében leír egy hasonló élményt: amikor Dante sorait szavalta és fordította egy fiatal francia fogolytársának, miközben a leveses kondérért mentek a konyha felé. Ruth Klüger így ír a memoriterről:

„Nem mondok semmi szokatlant, ha elmesélem, hogy bárhol is voltam, verseket mormoltam és írtam. Sok KZ-lakó talált vigaszt a versekben, amelyeket kívülről tudtak. Jó kérdés, mi a vigasztaló abban, ha valaki verseket mond fel. Többnyire olyan versekről esik szó ilyenkor, amelyek vallási vagy világnézeti tartalmúak, vagy olyanok, amelyeknek különleges érzelmi jelentőségük volt a foglyok gyermekkorában. Nekem mégis úgy tűnik, hogy a versek tartalma csak másodsorban volt fontos, első sorban maga a forma, a kötött nyelv adott támaszt. Vagy talán már ez a szerény értelmezés is túl magasan jár, és mindenekelőtt azt kéne leszögezni, hogy a versek szó szerint időűzésre valók, azáltal, hogy felosztják az időt. Ha az idő rosszul telik, nem lehet mást tenni vele, mint elűzni, és minden egyes vers varázsigévé válik.”

Saját versei is varázsige-szerűek: rítust teremtenek, kísérteteket idéznek. Mindegyikük ajándék, a szerzőnek és az olvasónak egyaránt. Jelentőségüket megerősíti, hogy több változatban is bemásolta

őket a visszaemlékezés szövegébe – így az olvasó is részese lehet az alkotás folyamatának. De amikor megcsonkítva és szentimentálisan félreértelmezve megjelentették őket egy lágervers-gyűjteményben, újból csalódnia kellett:

„Azt szerettem volna, hogy fiatal lírikusnak lássanak, aki KZ-ben volt, nem pedig fordítva, lágergyereknek, aki verseket írt.”

Még többet árul el a versekhez fűződő kapcsolatáról a következő bekezdés:

„Első publikálásom történetének utójátéka is van. Mintegy tizennégy évvel később a megcsonkított és szerzőnőjük által elvetett verssorok eljutottak a kaliforniai házam ajtajához, mint az eltaszított, de makacs gyerekek, akik az anyjukat keresik. Egy szorgalmas gyűjtő felkutatta őket, és más láger- és emigrációs költeményekkel együtt kiadta egy szép kiadású könyvben, 'A szélbe írva' cím alatt.”

Bár mélyen felháborítja, hogy szövegeit a tudta nélkül többször is kiadták, az anya-gyerek hasonlat a legszorosabb összetartozást feltételezi. Anne Bradstreet, a puritán amerikai költőnő egyik verse jut erről eszembe, amelyben a tudta nélkül kiadott költeményei miatt szégyenkezik, úgy érzi magát, mint az anya, akinek a gyerekei fésületlenül és rongyosan állnak a nyilvánosság elé.

Néhány szót kell még szólnom a német nyelvről is, arról, ahogy Ruth Klüger anyanyelvéhez viszonyult, és arról, hogy később éppen germanisztikát tanult, majd a német irodalom professzora lett. Ez a viszony egyik lágert megjárt német anyanyelvű szerző esetében sem problémamentes. Sokan úgy érezték, hogy a náci időszak alatt a német nyelv olyannyira „bemocskolódt”, hogy többé nem tudtak vele azonosulni. Erre ellenpélda Paul Celan, aki mindvégig hangsúlyozta az anyanyelv elsődlegességét, és azt tekintette egyik céljának, hogy versei esztétikai erejével „megtisztítsa” a nyelvet, visszaadja neki az elvesztett méltóságot, a létjogosultságot. Ruth Klüger nem ilyen fennkölt kategóriákban gondolkodik. Számára nem is kérdés, hogy megtartsa-e az anyanyelvét, de a germanisztika szakot nem önszántából választja, hanem egy furcsa véletlen következményeként:

„Berkeleyben a 60-as évek elején megismerkedtem egy híres germanistával, annak kapcsán, hogy az ő emigrációban írott versei is ugyanabban a kötetben jelentek meg. Arra az esetre, ha mégis kedvem volna ledoktorálni, az ő ajánlására a német tanszék felkínált egy asszisztensi állást nekem, az elvált, két kisgyereket nevelő könyvtárosnőnek, olyan élethelyzetben tehát, ami nem volt ideális a főiskolai karrier szempontjából. Így lettem az Auschwitz-verseim révén külföldi germanista. Ha rosszkedvem van, nem tartom ezt helyesnek, mert nem tudok megszabadulni attól a baljós érzéstől, hogy az ilyen foglalkozás olyasvalaki esetében, mint én, gyenge jellemre vall. Mintha ezáltal én is osztoznék a

német adósságban. Ilyenkor megint elmondom magamnak, azzal a sajátos logikával, amely csak a legmegbízhatatlanabb szellemi szervünk, a lelkiismeret számára hozzáférhető, hogy másfelől viszont nem kérelmeztem „jóvátételt”, azt a bocsánatkérő összeget, amelyet a szövetségi kormányzat a hatvanas években fizetett ki. Ebben elégtételt találok. Különös „tartozik” és „követel”, felszámítás és elszámolás. Nem tartozom a németeknek, mondom magamnak ilyenkor, inkább ők nekem. Mert ezzel a hozzájárulással értelemszerűen finanszírozhattam volna a megkésett germanisztika-tanulmányaimat. Anélkül is ment. Ha jókedvem van, poétikailag helyesnek vagy éppen igazságosnak látom, hogy ezektől a versektől vezetett az út a hozzám illő/nem illő foglalkozásomhoz. Hogy ezzel zárult be egy kör.”

És ezzel zárul nemsokára az utószó is. Ha rossz kedvünk van, úgy értelmezzük Ruth Klüger szövegét, mint ami mindig kisiklik a kezünk közül, ami mindvégig ellenáll annak, hogy azonosuljunk vele. Ha jókedvünk van, mindezt poétikailag helyesnek és igazságosnak érezhetjük és a felénk tett gesztust hasonlíthatjuk egy smirglipapírral történő símogatáshoz is: ízlésünket, befogadó készségünket csiszolja.

Cziglényi Boglárka magyar fordítása és Hevesi Judit szerkesztői munkája kiemelkedő teljesítmény. Az ambivalencia a magyar szövegben is mindvégig megmarad. Úgy tűnik, a könyv magyarul is *épségben* érkezett, érdekel minket, hiszen gondolkodni és érezni tanít. Meglepő kérdéseivel abban segít, ami mindannyiunk számára, egyenként elkerülhetetlen és szükségszerű: *élni, tovább.*